

XX асырнынъ сонъки черигинде язылган трихий несиримизни мевзуджа талиль этеджек олсакъ, олар ашагъыдаки шекильни алмасы мумкюн: къадимий девирде юзь берген вакъиаларгъа багъышланган эсер (Нузет Умеровнынъ «Бейбарс» повести), ханлыкъ девриндеки яшыйшымызгъа (Шамиль Алядиннинъ «Тугъай-бей», Гульнар Абдуллаеванынъ «Шаин Герай» романлары); халкъ огърунда курешкен къараманларгъа (Юсуф Болатнынъ «Алим» романы); тарихий-биографик эсерлер (Шамиль Алядиннинъ «Чорачыкълар» тарихий эссеси, «Иблиснинъ зияфетине давет» повести, Сафтер

Нагаевнинъ «Исмаил бейнинъ Туркистан сефери» повести, Тимур Дагъджынынъ «Къаранлыкъ ичиндеки зияллар» повести); сюрдюникке багъышланган эсерлер (Урие Эдемванынъ «Айдын геджеде», Айдын Шемнинъ «Голубые мустанги» романлары).

Белли ки, эсерде тасвирленмекте олган тарихий девир бизден не къадар узакъ олса, онынъ весикъалы негизи де о къадар аджиз ола. Бу арада бедий уйдурма, фикир юрьсетюв, тахмин этювлернинъ эмиети арта. Мында объектив яшайыш ве бедий уйдурманынъ не дередже муенасип олмасы меселеси мейдангъа келе. Иште, бу такъым чизгилер даа зияде бираз эвельдже къайд этильген ильк учь группа мевзугъа аиттир. Оларда мубалагъалаштырув, токъ бояларгъа мейиль (адден макътав), бельки объектив тарихий кечмиште асыл да юзь бермеген шейлерни тасвирлев киби аллар ер алмасы козетиле (меселя, Алимнинъ балалыкъ чагъы тасвирленир экен).

Дёртюнджи группагъа кирсетильген эсерлерде керчек адиселер (весикъаларнен тасдикъланган) ве бедий уйдурманынъ хачланып кетмесини коремиз. Буларда къараманнынъ шахсий аяты кениш тарихий левхалар алтында тасвирлене, оларнынъ арекетлери умумийлештириле (И.Гаспринский, У.Ш.Тохтаргъазы, А.Селяметов). Тарихий-биографик мевзуда язылган эсерде шахсий ве ичтимай яшайыш, субъектив накъильджилик, конкрет тарихий адиселер ве керчек тарихий шахыслар тюшонджелерининъ къулланылмасы ишбу такъым тарихий несирнинъ хусусий тарафларыдыр. Буларда муэллифке къараманларына даир озь бакъышыны, концепциясыны бельгилемеге имкян яратыла.

Ве, ниает, сонъки группадаки эсерлерде тарихий уйдурма азджа ола, яни оларнынъ сюжети ве композицияларында весикъалы адиселерге базаныла. Бу эсерлернинъ муэллифлери сюрдюникни озь козьлеринен корьген олсалар да, даа бала экенлер, о фаджианынъ асыл себеплери ве зыддиетли, назик тарафларыны терен талиль этювден аджиз олганлар. Шуннынъ ичюн оларгъа кене весикъалар ве эслабашлы инсанларнен чалышмакъ керек олгандыр. Мында ретроспекция эмиетке малик, яни языджи якъын кечмишке бугуньке теджибеси нокътаи-назарындан пай пиче («Айдын геджеде» романындаки Джеваирнинъ симасы) [3].

Иште, макъалемизде косътерильген эсерлер энди айрыджа бир теткъикъаткъа мухтадж экен, языджиларымызнынъ бу саада неге иришкенлерини огренмели.

Теткъикъатнынъ нетиджелери. XX ас. сонъки черигинде яратылган тарихий несиримизни биз энди энди огренип башлаймыз. Бугунь биз онъа назарий тарафтан янаштыкъ. Шимдилик бу несирнинъ типологиясыны биз тарихий-ичтимай, тарихий-биографик ве тарихий-фельсефийлерге больдик, мевзуджа исе къадимий девирлерде, ханлыкъ девринде юзь берген вакъиаларгъа, халкъ къараманларына багъышланып язылган, бундан да гъайры тарихий-биографик ве сюрдюник хусусындакилерине больдик. Айны заманда тарихий несирнинъ специфик тарафларыны козьден кечирдик. Илеридеки теткъикъат бу таснифни кенишлетмеси мумкюн.

Эдебият

1. Горский И.К. Исторический роман Сенкевича. - М.: «Наука», 1966. – 308с.
2. Сироткина Т.А. Народы пермского края в исторической прозе Алексея Иванова – Пермь, 2006. – 168с.
3. Эдемова У. Айдын геджеде. – Симферополь: «Таврия», 2005. – 340с. (на крымскотат. языке).

Рецензент: Меметова Э. Ш., канд. филол. наук, доцент

Гуменюк О.М.

УДК 398.838 (=512.145)

ПІСНІ-ДІАЛОГИ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ЛІРИЦІ

Кримськотатарська народна пісня була предметом збирання й вивчення багатьох фольклористів, зокрема таких як Олексій Олесницький, Аркадій Кончевський, Асан Рефатов, Ільяс Бакшиш, Едем Налбандов, Муртаза Веліджанов, Февзі Алієв (див. поданий наприкінці статті список літератури). Першим найбільш ґрунтовним зібранням пісенного фольклору кримських татар є книга Я. Шерфедінова, перше видання якої побачило світ у Ташкенті 1979 року [13]. Надалі при посиланні на це видання в тексті вказується сторінка. Одна з найцікавіших царин кримськотатарської народної лірики – пісні кохання, які, на жаль, ще не були предметом ґрунтового наукового вивчення. Немає окремих розвідок і про пісні-діалоги, в яких здебільшого з'ясовують свої стосунки двоє закоханих.

Властивий багатьом любовним пісням глибинний драматизм виявляється здебільшого в проникливій сповідальності чи піднесеній патетиці ліричних монологів, які проте не раз сягають певної діалогічності, зокрема коли набувають характеру звернення до милої (найпоширеніший варіант), інколи до друзів, яких закликано в свідки героєвого безталання, а також до явищ природи («Тікай, солов'ю», «О велич гір»). У деяких ліричних піснях діалогічність виявляється безпосередньо. Це власне пісні-діалоги, задушевні розмови закоханих, позначені відчуття тривоги і втіхи. До таких пісень належить «Мына, селям алейкум» («Ось я, вітаю») [с. 161]. Особливий драматизм цієї пісні полягає в тому, що тут власне поєднуються

привітання й прощання, радість короткої зустрічі і печаль близької розлуки. Юнак, якого вочевидь чекає далекий похід (він завітав разом зі своїм норовистим, певно, ще не достатньо об'їждженим конем), і дівчина виявляють у теплій розмові ніжну приязнь одне до одного. Сумовиті відтінки цієї розмови виразніше означаються у приспіві, який, певно, є виявом внутрішніх, не висловлюваних безпосередньо переживань молодого джигіта (деяка відстороненість, стриманість цих переживань стосовно безпосередньої розмови підкреслюється тим, що приспів на відміну від сольних діалогічних партій здебільшого виконується хором):

Алаймы экен, булаймы экен, шайлымы экен, аллай,
Меним ярем мени айтып джылаймы экен, аллай
(Хай такого, як усі, хай бідового, хай гождого, гай-гай,
Чи згадає мене моя мила зі слізьми, гай-гай?).

У власне ж діалозі маємо витончену гру колоритних побутових деталей (невіддільність баского коня від постаті джигіта; мова дівчини про збір урожаю), психологічних нюансів (радість зустрічі, передчуття близької розлуки, непевні тривоги, надії на майбутнє весілля):

ЯШ
Мына, селям алейкум, мен де кельдим, аллай,
Атымнынъ башын бийлийалмай, джете кельдим, аллай...
КЪЫЗ
Алейкум селям, хош кельдинъ, ах, бир данем, аллай,
Атынъы къайда байлайым, къыдырлез лялем, аллай...
ЯШ
Сенинъ джурген джольнъа ал джаярман, аллай,
Эр не ерде хатырынъны шай саярман, аллай...
КЪЫЗ
Савлыкънен бар, йигитим, хайырлы ёллар, аллай,
Бол берекет джыйгъан сонъ, ярашыр тойлар, аллай...
(ЮНАК
Щиро вітаю, ось і я, гай-гай,
Ледь уговтав свого коня, за вуздечку привів, гай-гай...
ДІВЧИНА
Вітаю щиро, прошу ласкаво, ах, мій єдиний, гай-гай,
Ось прив'яжу твого коня, мій святковий тюльпане,
гай-гай...
ЮНАК
Шлях, яким ти йдеш, червоним килимом устелю,
гай-гай,
Все, що хочеш, на землі для тебе дістану, гай-гай...
ДІВЧИНА
Бувай здоровий, джигіте, щасливих доріг, гай-гай,
Після збору врожаю саме весільна пора, гай-гай...)

Трепетне ставлення героїв одне до одного, їхнє взаємне ніжне кохання в цій пісні виявляються виразно й хвилююче, зокрема з допомогою теплих привітань, ласкавих звернень (*бир данем* – мій єдиний; *къыдырлез лялем* – мій святковий тюльпане), зворушливо щирих, хоч і гіперболічно піднесених запевнень у відданості (як-от у третьому куплеті). За всього багатства поетичних засобів вони використовуються вкрай ощадливо й тактовно, до того ж вони невіддільні від характерних для пісенного плану тонких настроєвих відтінків. Лагідну настроєвість твору посилює рідко живаний (скажімо, значно рідше, ніж «аман») пісенний вигук «аллай», що ним завершується кожен рядок. У цьому мрійливо-сумовитому вигуку можна відчути й молитовні ноти, – мабуть, не випадково він співзвучний зі зверненням до всевишнього.

Складність любовних стосунків розкривається в пісні «Огълан да эленъи де саллама» («Ти, парубче, рукою не махай») [с. 162]. Маємо тут коротенький пісенний діалог – чотири скріплені чіткими парними римами дворядкові куплети, продовжені рефренним разком вигуків «Оф, оф, оф, аман», що виявляють особливу схвилюваність закоханих співрозмовників. У цьому діалозі окреслюється доволі драматична життєва ситуація. Дівчина втішає парубка, котрий слізно потерпає, бо його не хочуть віддавати за неї, при тім дівоча відчайдушна пропозиція викрасти її викликає в хлопця осторогу, відтак уже він втішає дівчину, думаючи, як далі бути, й вочевидь не втрачаючи надій на досягнення омріяної мети менш ризикованим способом:

КЪЫЗ
Огълан да эленъи де саллама,
Нафле де меним ичун агълама...
ЯШ
Анем де сени бана вермеюр,
Яренъсени, джаным,беклеюр...
КЪЫЗ
Огълан да сана бир къуванч,
Йигит олсан – алда къач...
ЯШ

Агълама, джаным, агълама,
 Башынъа де явлукъ багълама...
 (ДІВЧИНА
 Ти, парубче, рукою не махай,
 Марно через мене не плач...
 ЮНАК
 Хоч твоя мати не віддає тебе за мене,
 Коханий твій, душа моя, тебе чекає...
 ДІВЧИНА
 Парубче, буде тобі втіха,
 Коли ти джигіт – викради мене...
 ЮНАК
 Не плач, душа моя, не плач,
 Хустку в'язати на голову не поспішай...).

Пісня «Огълан да эленъи де саллама» вкрай лаконічна, але завдяки діалогічності дуже динамічна, емоційно насичена, сповнена тонких психологічних нюансів, інтонаційних відтінків, які посилюють ліричну проникливість, а водночас сприяють розкриттю окреслюваного тут драматизму. Психологізм пісні невіддільний від пластично виразної образності.

Мотив викрадення коханої присутній і в пісні «Кирамет парчалары» («Черепичини»). Тут два чотирирядкові куплети подаються як репліки хлопця, а вдвічі коротший приспів являє собою повторювану дівочу реакцію на них. Хлопець милується докільлям, вінцем якого є для нього дівчата:

Кирамет парчалары,
 Ешилъ аладжалары.
 Север едим къызлары –
 Юрегимнинъ назлары
 (Черепичини на дахах,
 Буйна зелень навкруги.
 Я б любив усіх дівчат –
 Вони втіха серця мого).

Суцільне прикінцеве римування цієї строфи увиразнює душевну піднесеність, молодечу снагу хлопця, суголосну буйній зелені, про яку йдеться в куплеті.

Та ось до хлопця звертається дівчина з відвертим, інтенсивним, навіть благальним проханням викрасти її:

Аманым, яш огълан,
 Яш огълан,
 Ал мени къач огълан
 (Ой жалю мій, парубче молодий,
 Парубче молодий,
 Викради мене, парубче).

Досить розлогий пісенний вигук «Аманым», тричі повторене безпосереднє звертання до парубка (*огълан*), яке подається у формі тавтологічної рими, промовистість нетавтологічної рими (*яш – къач*: молодий – біжи; *Ал мени къач* – дослівно: хапай мене й тікай), особлива стислість рефрену, що є ніби згустком накопиченої енергії, – усе це увиразнює настійність дівочого прагнення бути з милим, настійність, на яку наш герой вочевидь не зміг не зважити, позаяк далі він звертає увагу вже не на всіх дівчат, а на одну, єдину, якій вдалося заповнити його серце. Другий куплет в різних аспектах чітко контрастний щодо першого. Тут уже не буйна зелень, а похмурі дощі виступають паралеллю душевного стану героя, який поки що не поєднався з коханою:

Ягъмур ягъса джайылыр,
 Афталар манна аз олур.
 Бир кунъ сени кормесем,
 Акъылчыгъым зай олур
 (Ідуть осінні дощі,
 Тягнуться дні за днями.
 Кожен день, коли тебе не бачу,
 Зводить мене з розуму).

Своєрідна, ніби перевернута рима (*аз олур – зай олур*) відповідає душевному сум'яттю героя.

Але цю тривожну картину осяває жагучий заклик дівчини, який, віриться, буде таким же дійовим, як і аналогічний заклик попередній.

Цікаво, що в обох щойно розглянутих діалогічних піснях саме дівчина спонукає до активного долання перешкод, які постають перед закоханими, що загалом не дуже вписується у трафаретне сприйняття постаті східної жінки як беззастережно смиренної й покірливої.

В інтонаційно багатих діалогічних піснях, сповнених неабиякої жвавості й грайливості, досить відчутні й жаргівливі нотки. Надто розважливий, перечулений, навіть схильний до сліз хлопець поруч із рішучою дівчиною – така конфігурація може стати джерелом гумористичного, а не лише ліричного трактування.

Світлий ліризм та теплий гумор грайливо поєднуються в пісні «Фадимем» («Моя Фадіме») [с. 163–164]. Хлопець, упадаючи за дівчиною, ладен всяк задовольняти її забаганки, дарувати весільні дарунки. Те, що це

дарунки не абиякі, а з певним підтекстом (навряд чи нелюба б заохочувано до таких дарунків), надихає його на все настійніші залицяння, які виявляються зворушливо й дотепно, що врешті не може лишити дівчину байдужою й приводить до сподіваних наслідків:

ЯШ
Ах, Фадимем, нечюн, нечюн?
КЪЫЗ
Мендилим ёкъ, онынъ ичюн.
ЯШ
Мендиль санъа мен алайым,
Нагъышлары мен олайым,.

Ах, Фадимем, нечюн, нечюн?
КЪЫЗ
Антерим ёкъ, онынъ ичюн.
ЯШ
Антерим санъа мен алайым,
Догмелери мен олайым,.

Ах, Фадимем, чыкъ дереден,
Костер манъа ёл нереден.
КЪЫЗ
Ёлны сана костерейим,
Ёлунъа ёлдаш мен олайым

(ЮНАК
Ах, Фадіме, чому, чому?
ДІВЧИНА
Без хустки я, отож тому.
ЮНАК
Хустку я тобі подарую,
А сам буду на ній узором.

Ах, Фадіме, чому, чому?
ДІВЧИНА
Сукні в мене нема, отож тому.
ЮНАК
Сукню я тобі подарую,
А сам буду на ній гудзиками.

Ах, Фадіме, вийди з-за скель [з ущелини],
Покажи мені путь.
ДІВЧИНА
Путь тобі покажу,
Супутницею твоєю буду).

Пісенний текст тут явно розділений на три чотирирядкові строфи, які постають як хвилі розвитку ліричного сюжету. У перших двох куплетних строфах, що мають ідентичну синтаксичну конструкцію, з допомогою колоритних побутових деталей і промовистих психологічних нюансів розкривається палке парубоче завзяття, яке, заохочене дівочою схильністю приймати дарунки, помножується в завершальній строфі, у якій маємо також дівочу відповідь, що знаменує щасливу розв'язку. Партії учасників діалогу й куплетні строфи тут не збігаються, що урізноманітнює й вельми поживляє динаміку ліричного викладу.

Виразності й пружності віршованої мови сприяє характерна система повторів. Згадану тотожність синтаксичних конструкцій, а також словесних формул ефектно доповнюють подвоєння запитальних (*нечюн, нечюн...*) та пояснювальних (*онинъ ичюн – онынъ ичюн*) слів, пристрасне звернення до дівчини (*Ах, Фадіме...*), яким починається кожен куплет, перегуки слів із коренем «ёл» у завершальному куплеті. Грайливу жвавність та енергію пісенного плину посилюють також дуже точні й чіткі парні рими (*нечюн – ичюн; алайым – олайым; дереден – нереден*), а якщо така чіткість та точність у завершальних двох рядках дещо порушується (*костерейим – олайым*), то це вочевидь має смислову, композиційно зумовлену функцію – підсумкова відповідь дівчини приносить розрядку, знімає певну напругу, що доти відчувалась у взаєминах закоханих.

Вишукана орнаментальність, позначена грою тонких психологічних відтінків, характерна для пісні «Леппи султаным» («Володарко моя») [с. 162–163]. Вельми своєрідне застосування поетичного паралелізму (порівнюючи себе з докільям, дівчина виявляє й певне кокетливо, й легку погорду), тотожність синтаксичних конструкцій, експресивні словесні повтори, чергування різнохарактерних риторичних інтонацій – усе це сприяє вигадливій та ефектній художній організації цього лаконічного, але образно місткого, емоційно насиченого тексту. Пісня являє собою сповнений світлого ліризму грайливий діалог, у якому хлопець виявляє своє щире захоплення постаттю милої і бажання поєднатися з нею, а дівчина, певна

в собі, горда, дещо іронічна (певно ж, не випадково при звертанні до неї вживаються такі слова як «кырал», «султаным»), не поспішає відкривати свої почуття:

ЯШ
 Эй, кырал кызы,
 Леппи султаным!
 Кельчи, боюнъ корейим,
 Алайым сени.
 КЪЫЗ
 Меним де боум корип,
 Нейлерсинъ сен?
 Багъчаларда дал-фидан
 Корьмединъми сен?
 ЯШ
 Эй, кырал кызы,
 Леппи султаным!
 Кельчи, козюм корейим,
 Алайым сени.
 КЪЫЗ
 Меним де козюм корип,
 Нейлерсинъ сен?
 Багъчаларда сиях зейтун
 Корьмединъми сен?
 (ЮНАК
 Гей дівчино-крале,
 Володарко моя!
 Дай погляну на твій стан,
 Стань моєю.
 ДІВЧИНА
 Навіщо тобі
 Заглядатись на мій стан?
 Хіба ж ти не бачив
 Гінкий паросток у саду?
 ЮНАК
 Гей дівчино-крале,
 Володарко моя!
 Дай у вічі тобі зазирнуть,
 Стань моєю.
 ДІВЧИНА
 Навіщо тобі
 Мені у вічі зазирати?
 Хіба ж ти не бачив у саду
 Чорно-синюватих маслин?).

Чарівлива дівчина не виявляє беззастережної згоди стосовно пропозиції парубка, але й не відмовляє йому, не позбавляє надій. Тож маємо тут відкритий, але доволі передбачуваний, життєствердний фінал.

Пісні-діалоги – вельми самобутня та яскрава сторінка у кримськотатарській фольклорній ліриці. У піснях-діалогах з особливою виразністю розкривається складність любовних стосунків. Разом з тим вони відзначаються неповторною грайливістю, образною динамікою, тонким психологізмом.

Джерела та література

1. Алиев Ф. Йыржды далгъалар: Музыка акъкъында фикирлер, хатывларвар ве тюшонджелер / Февзи Алиев. – Ташкент: Гафур Гъулям адына эдебиат ве санъат нешрияты, 1989. – 152 с.
2. Алиев Ф.М. Антология крымской народной музыки – Кырым халкъ музыкасынынъ антологиясы / Февзи Меметович Алиев. – Симферополь: Крымское уч-пед. гос. и-во, 2001. – 600 с.
3. Бахшыш Ил. Кырымтатар халкъ йырлары / Ильяс Бахшыш. – Симферополь: Кырым девлет окъув нешрияты, 2002. – 384 с. – С. 40–55.
4. Велиджанов М. Кырымтатар халкъ йырларынынъ сёзлери акъкъында / Муртаза Велиджанов // Кырымтатар халкъ йырлары / Ил. Бахшыш, Э. Налбандов. – Акъмесджит: Таврия, 1996. – С. 5–57.
5. Ефетов С.Б. Песни крыских татар / С.Б. Ефетов, В.И. Филоненко // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Т. 1 (58). – Симферополь, 1927. – С. 69–84.
6. Кырымтатар халкъ йырлары / Ил. Бахшыш, Э. Налбандов. – Акъмесджит: Таврия, 1996. – 448 с.
7. Къръм татар йырлары / Юс. Болат, Ибр. Бахшыш. – Кырым АССР девлет нешритты, 1939. – 150 с. [Передмова: Йыр акъкъында. – С. 3–30].
8. Луначарский А. Предисловие к сборнику «Песни Крыма» / Анатолий Луначарский // Песни Крыма / Собраны и записаны А.К. Кончевским. – Москва, 1929. – С. 4.
9. Олесницкий А. Песни крымских турок. Текст, перевод и музыка / Алексей Олесницкий. – Москва, 1910. – 85 с.

10. Пасхалов Вяч. Музыкальная структура крымских песен / Вячеслав Пасхалов // Песни Крыма / Собраны и записаны А.К. Кончевским. – Москва, 1929. – С. 6–9.
11. Песни Крыма / Собраны и записаны А.К. Кончевским – Москва, 1929. – 50 с.
12. Сабанынь саарь вакъында: Къырымтатар халкъ йырлары / Ил. Бахшиш, Э. Налбандов. – Ташкент: Гъафур Гъулям адына Эдебият ве санъат нешриятъ, 1977. – 376 б.
13. Шерфединов Я. Звучит кайтарма – Янърай къайтарма / Ягъя Шерфединов. – Ташкент: И-во лит. и искусства им. Г. Гуляма, 1979. – 232 с.
14. Шерфединов Я. Песни и танцы крымских татар / Ягъя Шрфединов. – Симферополь: Крымское гос. из-во, 1931. – 94 с.